

УДК 811.111:81'373.

А. П. Мартинюк,
доктор філологічних наук, професор
(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

ІНТЕГРАТИВНЕ ПІДґРУНТЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті обґрунтовуються теоретико-методологічні засади перекладацької діяльності з позицій новітніх тенденцій у мовознавстві, що отримали назву інтегративної теорії, яка є когнітивною за суттю й діяльнісною за стилем мислення та яка тлумачить мову як активне середовище формування розумових об'єктів, а не пасивний засіб відбиття реальності.

Діяльнісний стиль мислення сформувався в останній третині минулого століття як альтернатива **репрезентативному**, згідно з яким суть пізнання полягає у дзеркальному відображенні об'єктивної реальності пасивним абстрактним суб'єктом, а мова тлумачиться як засіб репрезентації готового знання. З позицій діяльнісного стилю мислення процес пізнання здійснюється активним, пристрасним суб'єктом, свідомість якого спрямована не безпосередньо на фрагмент об'єктивної реальності, а на себе самого в ситуації спостереження за ним, а мова мислиться як активне середовище формування розумових об'єктів [1; 2].

Представники інтегративної теорії розуміють мовний знак як матеріальну сутність, що є апріорно даною організму (свідомості індивіда) через органи чуття. Єдиною відмінністю мовного знака від іншої матеріальної сутності є те, що джерелом знака є інший організм (свідомість іншого індивіда); й відтак взаємодія зі знаком є фактично взаємодією з джерелом знака, тобто іншим організмом (свідомістю). Відносини між взаємодіючими організмами мають *орієнтуючий* характер, оскільки в кінцевому підсумку вони спрямовані на збереження екологічної (каузально взаємообумовленої) системи "організм – світ" [3: 152-154].

Метою статті є обґрунтування теоретико-методологічних засад перекладацької діяльності з позицій новітніх тенденцій у мовознавстві, що отримали назву **інтегративної теорії мови** [3; 4; 5; 6].

Актуальність теми визначена тим, що новітні мовознавчі теорії, які є когнітивними за суттю й діяльнісними за стилем мислення, надають методологічні й методичні інструменти для розкриття природи перекладацької діяльності на підґрунті антропоцентризму як пріоритетного дослідницького принципу сучасного мовознавства.

Значення мовного знака (вірніше, мовної форми) трактується як *інтерсуб'єктна сутність*, що виникає лише у процесі взаємодії індивіда з іншим індивідом; воно має діяльнісну природу, обумовлену особливостями існування й адаптивної діяльності індивіда як соціальної істоти. У кожний момент свого існування мовний знак знаходиться у просторово-часовому зв'язку з цілою низкою інших матеріальних сутностей, що створюють його буттєвий контекст (середовище); зміна цього контексту веде до зміни набору і характеру зв'язків, у які вступає знак. Відповідно, значення мовного знаку постає як динамічний набір асоціацій, що репрезентує "досвід знака" (індивідуальний або суспільний) [3: 147].

Необхідною умовою оволодіння загальним, конвенціональним значенням є *інтерсуб'єктність*, тобто здатність поділяти ментальні й емоційні стани: 'Х означає для тебе те ж саме, що він означає для мене'. Таке конвенціональне значення спочатку є міметичним, а в кінцевому підсумку символічним, тобто мовою. Коли системи конвенціонального значення "стають частиною внутрішнього світу індивіда, семіотичне посередництво, що виникає в результаті, "стає між" організмом і безпосереднім світом. Відтак, світ стає значною мірою "опосередкованим" для цього індивіда, а його свідомість – більш (само)рефлексивною і потенційно вільною від біологічної цінності" [5: 353].

Інтегративне трактування мовного знака є несумісним з поглядом на комунікацію як трансляцію смислів (ментальних репрезентацій), властиву традиційній кодовій моделі, що спирається на репрезентативний стиль мислення. Інтегративна теорія мови заґрунтована на інтеракційній моделі комунікації як демонстрації смислів, які повинні бути інтерпретовані адресатом. Ця модель виключає дзеркальну модель процедур отримання смислів. Адресат може вивести смисли, відмінні від задуманих адресантом. При цьому, важливу роль відіграє активність адресата [7: 42-48].

Перша принципова відмінність інтеракційної моделі від традиційної стосується трактування *інформації*. Традиційна модель спирається на позитивістське уявлення про інформацію як когнітивне

© Мартинюк А. П., 2009

заміщення (репрезентацію) у свідомості індивіда об'єктивної дійсності. Комунікації тут приділено роль обмінного процесу між тими, хто переробляє інформацію – індивідами, соціальними групами, соціумами, культурами.

Інтеракційна модель комунікації виходить з розуміння інформації як невід'ємної частини комунікації. Комунікацію розглядають не як механічний процес обміну смислами, а як інтерактивний процес вироблення цих смислів, *колективну смислотворчу діяльність*.

Друга принципова відмінність *інтеракційної моделі* полягає в тому, що комунікацію трактовано не як "взаємодію активного суб'єкта-адресанта з пасивним об'єктом-адресатом, а як взаємодію активних суб'єктів, тобто на ґрунті *міжсуб'єктних*, а не суб'єктно-об'єктних відношень. Кожен учасник комунікації усвідомлює й конститує її як *суб'єкт*. Якщо в традиційній механістичній онтології, на якій ґрунтується традиційна кодова модель, мовленнєву діяльність розглядають як самостійний вид діяльності, який обслуговує предметну діяльність і втілений у формулу "суб'єкт – мова – об'єкт впливу", то в інтеракційній моделі сутністю цієї діяльності є не однобічний вплив суб'єкта на об'єкт, який пасивно сприймає, а складна інтерактивна взаємодія суб'єктів й метою такої взаємодії є вироблення смислів, тобто смисли не передаються, а створюються в комунікації.

Відтак, у межах інтегративного підходу *комунікацію* розуміють як *зусилля по встановленню загальних орієнтирів у тій чи іншій ситуації взаємодії (консесуальній царині)*. З огляду на інтеракційну модель комунікації, успішність перекладацької комунікативної діяльності залежить не тільки й не стільки від знання мовного коду, а від того, наскільки співпадають інформаційні бази її учасників.

Інформаційну базу також називають когнітивною базою, пресупозиційним фондом, спільним знанням, можливим світом, картиною світу, образом світу тощо. Усі ці поняття мають свою специфіку, але всіх їх об'єднує ідея про те, що мовленнєва взаємодія особистостей є можливою лише на підґрунті спільного фонду знань. Під інформаційною базою учасників перекладацької діяльності маються на увазі усі види знань, що зберігаються в пам'яті індивіда (як знання про світ, так і про мову й мовлення), а також систему норм і оцінок певного лінгвокультурного соціуму, що накладається на ці знання, та пов'язані з ними емоційні переживання і враження. Зрозуміло, що структура і зміст інформаційної бази індивіда визначається його/її належністю до певної лінгвокультури, соціуму, соціально-статусної, професійної, освітньої, конфесійної, територіальної, гендерної, сімейної групи тощо. Інформаційна база є динамічною, постійно змінюється під впливом нового досвіду, який можна отримати в тому числі й з перекладацьких текстів.

Мінімальними оперативними одиницями інформаційної бази є *концепти*. В інтегративному смислі концепт тлумачиться як специфічний стан нейтронної активності певної ділянки нервової системи індивіда, наділений значущістю, тобто здатністю забезпечувати *орієнтуючу взаємодію* з іншим індивідом. В інтегративній теорії концепт фактично отожднюється із смислом, що постає як "сукупний результат одноразової актуалізації такої структури свідомості, як значення, в конкретних часових і ситуативних умовах для конкретного організму, що приводить до такої зміни поведінки орієнтованого організму, яка певною мірою очікувалася орієнтуючим організмом в момент вживання певного мовного знака" [8: 243].

Концепт як одиниця індивідуальної свідомості є, з одного боку, результатом індивідуальної взаємодії з предметним світом, тобто має феноменологічну природу і створює *феноменологічне знання* (рівень аналізу), а з другого, – результатом осмислення цього феноменологічного знання *структуральним знанням*, що існує незалежно від сфер безпосереднього досвіду конкретного індивіда й є узагальнюючим підсумком досвіду покоління; належить не індивіду, а мовному колективу в цілому [9: 19-26].

Відтак, концепт поєднує в собі індивідуальне й колективне соціокультурне, оскільки індивідуальне знання є віддзеркаленням колективного знання, переломленого через особистий досвід і особисте емоційно-оцінне переживання. Це колективне знання, об'єктивоване в матеріальних продуктах діяльності соціальних інститутів (культури, мистецтва, літератури, закону, ЗМІ тощо), "привласнюється" індивідом у процесі соціалізації. "Привласнення" є умовним терміном, що передбачає інтерпретацію й отримання свого власного індивідуального досвіду, оскільки, з точки зору інтегративного підходу, немає "об'єктивно існуючих" концептів, як і "готового знання", яким можна було б обмінюватися. У феноменологічній парадигмі межі концептів визначені межами світу індивіда: те, що людина сприймає, залежить і від навколишнього світу, і від того, що еволюція "вмонтувала" в її нервову систему і того, що вона знає в результаті досвіду. "Смисл усіх висловлювань, що продукуються та сприймаються, формується в кожному комунікативному акті кожним комунікантом самостійно. Відтак, отримання слухачем форми має місце, а "отримання" смислу – ні. У будь-якій ситуації смисл продукується комунікантами" [10: 167].

Граничним іпостасям концепту є *поняття*, що репрезентує інституціональне, усупільнене знання і уявлення, що репрезентує індивідуальне знання [11: 166-178].

Прототиповими мовними відповідниками концептів є слова. З позицій інтегративної теорії мови вербалізовані концепти фактично отожднюються зі значенням слів, які їх репрезентують у мові і мовленні. При цьому **значення** тлумачиться не як інгерентна властивість слова, а як **властивість, якою слово наділяється в акті комунікації**. *Значення не існує в готовому вигляді, а формується в кожному акті комунікації кожним комунікантом самостійно; отримання форми слова має місце, але отримання смислу – ні.*

Значення слова розуміється як набір усіх можливих асоціацій, що виникають у пам'яті індивіда, коли він/вона бачить чи чує певне слово. Джерелом цих асоціацій є, з одного боку, зовнішній контекст, як лінгвальний, тобто власне текст, так і позалінгвальний (ситуативний), тобто всі зовнішні параметри ситуації комунікації; а з іншого боку, – внутрішній контекст, який відсилає до попереднього досвіду індивіда: мовного, і позамовного, усвідомлюваного і неусвідомлюваного, когнітивного, перцептивного, емоційно-оцінного. Під мовним досвідом маються на увазі знання про семантичну сполучуваність цього слова і знання про граматичні конструкції, в яких може бути задіяне певне слово (тобто, при інтегративному тлумаченні значення слова знімається проблема, що є первинним у перекладі: лексика чи граматика).

У пам'яті індивіда концепти-значення існують у вигляді системи багаторушних інформаційних полів, які пересікаються між собою як складні ієрархії, до яких відсилають ті чи інші ознаки слова і які у сукупності й утворюють інформаційну базу індивіда або цілісний індивідуальний образ світу [12: 428]. Актуалізоване слово висвічує в цілісному образі світу релевантні для конкретного випадку асоціації. Ці асоціації можуть бути абсолютно різними у представників різних лінгвокультур й різних соціальних/територіальних/гендерних груп.

У такому тлумаченні **слово** постає як основний мовний об'єкт, на якому повинні зосереджуватися усі зусилля перекладача. Перед перекладачем постає складне завдання прогнозувати якомога повніше усі можливі асоціативні зв'язки, пов'язані з певним словом у адресанта, й відбити їх у перекладі, створивши умови для їх інтерпретації адресатом.

Двома типами слів, що репрезентують граничні випадки існування концепту є **слова-символи**, асоційовані з соціокультурно маркованим *індивідуальним уявленням* про об'єкт, і **слова-терміни** асоційовані з *поняттям* про об'єкт.

Найбільшу складність для перекладу становлять слова-символи, які несуть на собі додаткове смислове навантаження. Для адекватного перекладу символу необхідно, по-перше, встановити метафорично-метонімічні асоціації, що визначають семасіологічну глибину символу як на рівні лінгвокультури, так і на індивідуально-авторському рівні, й, по-друге, прогнозувати готовність адресата до сприйняття символу.

Протилежним граничним випадком є **слова-терміни**, які є основним об'єктом перекладача в галузевому перекладі. Слово-термін актуалізує значно менше коло асоціацій, оскільки зміст терміну визначається в межах певної науки наближено до логічного поняття, яке репрезентує усупільнене, конвенціональне, інституціалізоване знання, що не допускає індивідуальних інтерпретацій і, як правило, має однозначний відповідник.

Таким чином, інтегративна теорія мови, що будує свої постулати на доробках дискурс-аналізу, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, складає теоретико-методологічне підґрунтя інтеракційного тлумачення природи перекладацької діяльності й водночас слугує підвищенню її ефективності. З іншого боку, акцентуючи надзвичайну складність процесу перекладу, вона підвищує цінність перекладацької професії.

Перспективи дослідження вбачаємо в застосуванні зроблених висновків у практиці перекладознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Матурана У. Древо познання / У. Матурана, Ф. Варела. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
2. Фуко М. Археологія знання / Фуко М. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
3. Кравченко А. В. Является ли язык репрезентативной системой? / А. В. Кравченко // *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М. : Гнозис, 2006. – С. 135-156.
4. Залевская А. А. Проблема "тело – разум" в трактовке А. Дамаско / А. А. Залевская // *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М. : Гнозис, 2006. – С. 82-104.
5. Златев Й. Значение = жизнь (+ культура): Набросок единой биокультурной теории значения / Й. Златев // *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М. : Гнозис, 2006. – С. 308-361.
6. Лав Н. Когниция и языковой миф / Н. Лав // *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М. : Гнозис, 2006. – С. 105-134.
7. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.

8. Колмогорова А. В. Языковое значение как структура знания опыта / А. В. Колмогорова // *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М. : Гнозис, 2006. – С. 240-256.
9. Кравченко А. В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации / Кравченко А. В. – [2-е изд., исп.]. – Иркутск : Иркут. гос. ун-т, 2004. – 206 с.
10. Архипов И. К. Полифония мира, текст и одиночество познающего сознания / И. К. Архипов // *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М. : Гнозис, 2006. – С. 157-171.
11. Никитин М. В. Основания когнитивной семантики : [учебное пособие] / Никитин М. В. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2003. – 277 с.
12. Залевская А. А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды / Залевская А. А. – М. : Гнозис, 2005. – 543 с.

Матеріал надійшов до редакції 05.05. 2009 р.

Мартинюк А. П. Интегративные основания переводческой деятельности.

В статье предлагаются теоретико-методологические основания переводческой деятельности с позиций новейших тенденций в языкознании, которые получили название интегративной теории языка, которая является когнитивной по сути и деятельностью по стилю мышления и которая определяет язык как активную среду формирования ментальных объектов, а не пассивное средство отражения реальности.

Martyniuk A. P. Integrative Basis of Translation.

The article provides theoretical methodological grounds of translation on the basis of the latest tendencies in Linguistics called integrative language theory which is cognitive in its essence and active in its style of thinking and which treats language as an active medium of constructing mental objects, rejecting its interpretation as an instrument of passive reflection of reality.